

לאה הס (שינברג)

תהילים מזמור נ"א

פתיחה

מזמור נ"א מקובל כתפילת דוד החוזר בתשובה, ומבקש מחילה על חטאיו. במפגש הראשון עם המזמור עולה השאלה: התאור ההסטורי של החרטה עקב מעשה בת-שבע ניתן בספר שמואל, ואם-כן, לשם מה חוזר התאור בספר תהילים? ואם נרצה לומר כי כאן מובאת החרטה של דוד בהרחבה, מדוע לא הובא תאור זה גם בספר שמואל? ובכלל, מדוע מתאר המשורר את רגשותיו ואינו מסתפק בתאור העובדות? חובה עלינו לעיין עיון מעמיק יותר במזמור זה – לראות את הרקע למזמור בצורה יסודית, לנתח את הרעיונות המובעים בו, ולהשוות את הפרטים עם מקורות מקבילים אחרים, כדי להגיע לתשובות לשאלות הנ"ל.

בעבודתי אנסה להתייחס להיבטים השונים על פי הפרשנים על ההיבטים השונים של המזמור, ולברר האם מתאר הוא את אשר התרחש בנפשו של דוד בלבד, או שמא מתאר הוא את המתרחש בנפשו של כל חוזר בתשובה, המבקש מחילה על חטאיו.

מבנה המזמור

פסוקים א – ב: פתיחה – כותרת הסטורית
 פסוקים ג – ו: וידוי החוטא על חטאו, פשעיו
 פסוקים ז – טו: בקשות המשורר המתחסות לעבר ולעתיד
 פסוקים ז – יא: לעבר
 פסוקים יב – יט: לעתיד
 פסוקים כ – כא: סיום – בקשה לבנין ירושלים וקבלת קורבנות

הסבר המבנה

שלוש המילים המנחות, המציינות אופני-ניקוי שונים: כבוס, חיטוי וטהרה, מופיעות הן בחלקו הראשון של המזמור (ג – ו) והן בחלקו השני (ז – כא), אך בכל חלק הן נאמרות בפי המשורר מתוך הרגשה שונה ובזמנים שונים – דברים המסייעים לנו להבחין בין החלקים. בחלק הראשון (ד) המילים נאמרות בלשון הווה כוידו ותחינה:

הרבה כבסני מעוני,

זמחטאתי טהרני.

ואילו בחלקו השני (ט) אמרם המשורר בלשון עתיד, מתוך הרגשת תקוה שה' ישמע לבקשתו:

תחטאני באזוב – ואטהר,

תכבסני – ומשלג אלבין.

ההוכחה לכך, שהחלק הראשון מסתיים בפסוק ו, היא מהתייחסות הרד"ק למשפט (ו): "... למען תצדק בדברך תזכה בשפטך". רד"ק רואה במשפט זה סיום לזידי כולו, ולא רק סיום לחלקו הראשון של הפסוק. לפי זה, המשורר מבקש מה' שימחה פשעיו, כמו שאמר, שישא את חטא הרשעים השבים¹. זאת כדי שה' יזכה במשפט, ולא יוכלו בני־אדם לומר, שה' אומר דבר אחד, ועושה דבר אחר.

לחלוקה הפנימית בקטע השני של המזמור, מסייעות המילים המנחות: עוני, פשע וחטא. שלוש המילים מציינות את סיבת הבקשות: על העבר ועל העתיד. במסגרת הבקשות על העבר (ז – יא) מילים אלו מופיעות כפעלים (יא):

הסתר פניך מחטאי,

וכל־עוניתי מחה.

ובבקשות על העתיד (יב – יט) – כשמות (טו):

אלמדה פשעים דרכיך,

וחטאים אליך ישובו.

המילים המנחות שאופייניות אך ורק לקטע הבקשות על העתיד (יב – יט): רוח, אלקים² ותשועתי (טז) – מהוות סיוע נוסף לחלוקה הפנימית בקטע הנ"ל.

חוכנו של המזמור

המוטיבים של הפרק הם: הכרה בחטא ובקשת מחילה. הרמב"ם (הל' תשובה ב,ב) אומר, שלתשובה שלושה מרכיבים:

א. זידי – הכרה בחטא – עזיבה

ב. חרטה

ג. קבלה לעתיד

המשורר האלוקי מכיר בחטאו, שנאמר: "כִּי־פָשַׁעִי אֲנִי אֲדַע" (ה); מתחרט עליו, שנאמר: "וחטאתי נגדי תמיד" (ה). לא רק שהוא מקבל על עצמו מעתה ללכת בדרך

1. בראשית לד, ז: "הלא אֲנִי־חַיִּיב שֶׁאֵת ...".
2. מילה זו מופיעה פעם נוספת בתחילת הזידי (ג), אך היא מאפיינת את הקטע הנ"ל (יב – יט) על־פני קטע הבקשות על העבר (ז – יא), ובכך היא מפרידה בין הקטעים. מלבד זאת, בתחילת המזמור מופיעה מילה זו פעם אחת, ואילו בסופו היא מופיעה חמש פעמים בשמונה פסוקים.

ה', אלא אף נודר שאם ה' ימחל לן על עונו, ילמד את דרכי ה' אף לפושעים, שנאמר:
 "אלמדה פשעים דרכיך" (טו).

המשורר האלוקי פותח בפניה אל ה' כאלוקי חסד והרחמים (ג):
 חנני אלקים כחסרך,

כרב רחמך מחה פשעי

ומסיים את בקשותיו לעתידו הפרטי, בתקוה ובטחון שה' – מתוך רחמיו הרבים,
 בודאי יסכים לקבל את חרטתו האמתית – ויסלח לו (יט):

לבי־נשבר ונדכה אלקים לא תבזה.

יתכן, שהבטחון של המשורר האלוקי בעתיד הטוב נובע מהעובדה, שהוא פנה אל ה'
 בתפילה. והלוא רגעי התפילה הם אלו שמקנים למתפלל את ההרגשה, שאכן בעתיד
 יהיה טוב.³

בתוך המעגל הפותח במלה "אלקים": "חנני אלקים" (ג), ומסיים במלה "אלקים":
 "אלקים לא תבזה" (יט), קיים מעגל פנימי – הפותח במילה "מחה": "מחה פשעי" (ג),
 ומסיים את הבקשות על העבר במילה "מחה": "וכל־עוניתי מחה" (יא). ניתן להבין
 את המלה "מחה" בשני אופנים:

הראשון: מחה עוניתי – שלא אענש עליהם.⁴

והשני: מחה עוניתי – ע"י יסורים חיצוניים.⁵

כל פירוש מביט על המשורר מנקודת מבט שונה. הראשון רואה במשורר אדם
 שמתודה מתוך יראת העונש; והשני – אדם המתודה מתוך הכרה אמיתית בחטא.
 הבנת דמותו של המשורר מותנית בהבנת נמוקו לחטאו (ז) ובהבנת נדרו (ט).

המצדדים בגישה, הרואה את המשורר כאדם המפחד מעונש, מסבירים,
 שהמשורר באומרו: "הן־בעון חוללתי ובחטא יחמתני אמי" (ז) – מתרץ את חטאו,
 שהתשוקה נתונה באדם מטבע בריאתו, ובכך הוא מנסה להקל את עונו מעליו.
 מפחד העונש עצמותיו של המשורר דוכאו, וכדי לרפאם ולרפא את נפשו, הוא
 מבקש: "השיבה לי ששון ישעך" (י).

תומכי גישה זו רואים את הנדר כתנאי. אם יזכה המשורר לסליחה, הוא ילמד –
 כאות "תודה" לקב"ה – את הפושעים, שה' נושא עון ופשע,⁶ ואף הם ישובו אל ה'.
 המצדדים בגישה, שהמשורר מתודה מתוך הכרת החטא, אומרים, שהמשורר
 בנימוק לחטאו אינו מבקש חנינה, אינו מנסה לטשטש את אחריותו האישית לפשעו,
 אלא להיפך – להדגישה. מטרתו היא לתת ביטוי להרגשתו, שהעון הוא כ"כ כבד,

3. כמו שנלמד מהפסוק: "כִּי־גָדוֹל עַד־שָׁמַיִם חֶסֶדְךָ, וְעַד־שָׁחִקִים אֲמַתְךָ" (יא) – דוד, לאחר שפנה אל ה' בתפילה הרגיש שיהיה לו טוב – הן מצד החסד והן מצד האמת.

4. רד"ק, "הפירוש השלם על תהילים", הוצאת מוסד הרב־קוק, פס"י יא.

5. הרש"ר הירש, "ספר תהילים", הוצאת מוסד הרב קוק, פסוק יא.

6. שמות לד,ו.

עד שרק חסד אלקים יכול להושיעו. לפיכך, מטרת נדרו היא להורות תשובה ליחיד: אם ה' סולח לחטאו הקשה, יוכל המשורר ללמד את אלו שהגיעו לשפל המדרגה, שהחטא כבר נעשה להם טבע – שאף הם יכולים לזכות בחסדי ה' ולשוב אליו. במסגרת הבקשות לעתיד פונה המשורר אל מידת הרחמים – "אלקים" – ומתוך כך מבקש את הישועה בשלושה תחומים: בינו לבין עצמו, בינו לבין קונו, ובינו לבין הזולת:

בינו לבין עצמו:

כעת הוא "רוח נשברה" (יט) – כל מחשבותיו והרגשותיו מלאים חרטה וצער על עוונותיו. לכן, מבקש "רוח נכון חדש בקרבי" (יב) – שמחשבותיו והרגשותיו יהיו טובות ונכונות.

בינו לבין קונו:

בגלל חטאו מוכרח הוא לבקש: "ורוח קדשך אלי תקח ממני" (יד) – שה' ימשיך לתת דעתו עליו, ימשיך להשגיח עליו.

בינו לבין הזולת:

מצער החטא התרחק המשורר מן הבריות. לכן זקוק הוא ל"רוח נדיבה" (יד) – למחשבות והרגשות שיערבו אותו עם הבריות.

בסיום המזמור בולט השינוי במצבו של האדם. קודם לכן, הרגיש מועקה – צער וחרטה על עונו; וכעת – מרגיש הוא הקלה בסבלו האישי, ומעביר דאגתו לעם כולו. למען עתידו של העם מבקש המשורר מה', שיבנה את ירושלים, ויוכלו בני־אדם להקריב "זבחי־צדק" (כא), שמטרתן להתעלות בעבודת ה', ולא "רוח נשברה" (יט) – שהיא כפרה על חטא.

קשר המזמור למאורע ההסטורי

הכותרת (ב):

בבוא־אליו נתן הנביא,

כאשר־בא אל־בת־שבע

מורכבת משני חלקים. כל חלק מעיד על מאורע הסטורי אחר, והיחס בין המאורעות המתוארים הוא: חטא ועונש. בין תאור המאורע בשמואל לבין ביטוי בתהילים יש הקבלה – הן מבחינה לשונית והן מבחינה רעיונית.

בשמואל (שמו"ב יב,א) נאמר: "וישלח ה' את־נתן אל־דוד ויבא אליו".

ובתהילים (ב): "בבוא־אליו נתן הנביא".

בשמואל (יא,ד) נאמר: "ויקחה ותבוא אליו וישכב עמה" – חטא זה נרמז בתהילים (ב) בלשון "ביאה": "כאשר בא אל־בת־שבע". הביטוי "לך לבדך חטאתי" (ו) מרמז אף הוא לחטאו של דוד, שהורי במלים אלו מגיב דוד על דבריו החריפים של נתן הנביא,

המוכיחו על חטא בת־שבע ואוריה (שמו"ב יב,ג):
חטאתי לה'

שני אנשים נוספים בטאו רעיון זה: יוסף ושאל. יוסף אומר כך לאשת פוטיפר, כאשר היא מנסה לפתותו לחטא של ניאוף: "וחטאתי לאלקים" (ברא' לט,ט). ושאל, לאחר שהוכיח שמואל על שעבר על מצות ה' בשלא התרים כליל את עמלק, אומר לשמואל: "חטאתי כי עברתי את־פיה' ואת דברך" (שמו"א טו,כד).
קיים דמיון רב בין המקרה של דוד, לבין זה של שאל:

א. שניהם חטאו.

ב. נביא הוכיח את שניהם.

ג. לאחר ההוכחה, שניהם הודו שחטאו לה'.

ההבדל בין השנים הוא: בתגובת ה' שנאמרה ע"י הנביא. לדוד נאמר: "ויאמר נתן אל־דוד גם ה' העביר חטאתך לא תמות" (שמו"א יב,ג); ואילו לשאל נאמר: "ויאמר שמואל אל־שאל לא אשוב עמך" (שמו"א טו,כו). כלומר, תשובת דוד־מתקבלת ע"י ה', ואילו תשובת שאל – לא. וכל כך למה?

שאל, כל זמן שיכול היה להתחמק מלהודות בחטא – התחמק. אך, כשכבר ניטלה ממנו הברירה, אמר "חטאתי" – וזאת לא בגלל שהכיר בחטאו, אלא, כדי שישאר לו הכבוד, ולא יסירו ממנו את ממלכת ישראל. לעומת זאת דוד, בקשתו על חטאו לא היתה משום החשש מפני העונש ורדיפת הכבוד, אלא מההכרה הכנה בחטאו. נוסף על כך: שאל הגיע לכך לאחר מאבק ממושך עם שמואל; לא כן דוד, אשר מיד הודה "חטאתי" בלא חפוש דרכי הצדקה.
כשאדם חוטא נגד חברו⁷ – החטא הוא כפול:

א. היזק לחבירו.

ב. היזק לעצמו – לנפש, שהמצוה היתה צריכה לתקנה.

דוד באומרו "לך לבדך חטאתי" (ו) מוכיח שפשעיו נגד בת־שבע והתנהגותו כלפי אוריה לא היו עבירה מבחינה חוקית, אך נגד ה' – פשעים הם.⁸
הוא מבקש על חטאו, כי הוא מרגיש שחסרה לו קרבת ה', וחסר לו תקון הנפש – זוהי החזרה בתשובה האמיתית, שהיא מוחקת את העבר לגמרי: "וכל־עונותי מחה" (יא).

דוד לא חטא מבחינה חוקית, ועל כך מעידים דברי הגמרא:⁸ "כל האומר דוד חטא – אינו אלא טועה". וכן מעיד התואר "עבד ה'",⁹ שבו זכה דוד. הגמרא מסבירה,

7. הרש"ר הירש, פס' ד.

8. בבלי שבת נ"א.

9. שמו"ב ג'יח: "ביד דוד עבדי".

שבת־שבע לא היתה אשת־איש, שבימי דוד כל היוצא למלחמה כותב גט כריתות לאשתו. ואוריה — היה מורד במלכות.

מכאן, שאכן חטאו של דוד היה רק כלפי ה', כמו שנאמר בשמואל (שמו"ב יא, כז): "וירע הדבר אשר־עשה דוד בעיני ה'"; וכדברי נתן (שמו"ב יב, ט): "מדוע בזית את־דבר ה' לעשות הרע בעיניו"; ודוד אומר בתהילים (ו): "והרע בעיניך עשיתי".

לאחר שנתן מוכיח את דוד, הוא אומר (שמו"ב יב, יג): "לא תסור חרב מביתך עד־עולם", ולאחר התנצלותו של דוד הוא אומר (שם, יג): "גם ה' העביר את חטאתך לא תמות". נראה, שיש סתירה בין שתי אמירות אלו, ושאמירה אחת מבטלת את קודמתה. אלא שלא־כן הדבר: עונש מגיע לדוד, ואפילו עונש כבד — מות. אלא, שהוא עצמו לא ימות. ובאמת, הבן שילדה לו בת־שבע־מת.

לפני מות הילד התפלל דוד אל ה' כמו שנאמר (שם, טז): "ויבקש דוד את־האלוקים", — אך קורבן לא הקריב. וכן בתהילים (ט): "זבחי אלקים רוח נשברה" — קרבן אינו מקריב משום ש"לא תחפוץ זבח ואתננה" (יח) — על חטא במזיד לא מביאים קורבן.

בקשתו של דוד: "הצילני מדמים" (טז) — היא כפולה: כיון שגרם למותו של אוריה, כמו שנאמר (שמו"ב יא, טז־יז): "ויתן את אוריה אל־המקום אשר ידע כי אנשי חיל שם ... וימת גם אוריה החתי". הוא מבקש הצלה, הן מאשמתו בשפיכות הדמים, והן מנקמת דמו של אוריה החתי.

מההשוואה בין שמואל לתהילים נראה, שניתן למצוא במזמור את דוד המלך, המביע את רגשות החרטה העזים לאחר הטפת נתן, בעקבות מעשהו עם בת־שבע והריגת אוריה החתי.

מתי אמר דוד את המזמור?

במזמור אין רמז ברור מתי אמרו דוד, נאמר (ב): "בבוא־אליו נתן הנביא", אך לא ברור אם אמר את המזמור במעמד נתן הנביא, או לאחר שנתן הלך לביתו. אם אמרו בשעה שצם בעד הנער (שמו"ב יב, טז), או בשעה שבא אל בית ה' לאחר מות הנער (שם, כ). חלוקים הם המפרשים בדעותיהם:

ראב"ע: "בהתנבאות נתן על דוד ... כי המילה 'גם' תורה כי כבר עשה תשובה ...". רד"ק: "... זאת התפילה אחר שהלך נתן אל ביתו אמרה".

ספורנו:¹⁰ "בזה המזמור אשר חבר כאשר שמע את דברי נתן הנביא על אודות בת־שבע התודה על חטאתו ובקש סליחה עליו, ונתן טעם לסליחתו". המאירי:¹¹ "בבוא אליו נתן הנביא — והוכיחו במצוות האלו, והתודה לפניו ואמר

10. הוצאת מוסד הרב־קוק.

11. הוצאת מקיצי נרדמים.

‘חטאתי לה’ והוא השיבו: ‘גם ה’ העביר חטאתך לא תמות’, ואז חבר המזמור לתפילה על סליחות העון הגדול ההוא.¹² עמוס חכם: ¹² “כשדוד אמר “חטאתי לה” הרבה בתפילה ובתחנונים ובוידויים, ושתי מילים אלו הן תמצית הדברים שאמר. יתכן ובין הדברים שאמר היה מזמור זה, והלשון “חטאתי לה” היא מעין הלשון שבמזמורנו “לך לדרך חטאתי” – אני מציעה לשלב את שני הפירושים האחרונים: בבוא אליו נתן הנביא – והוכיחו במצוות האלו, והתורה לפניו ואמר “חטאתי לה” – שתי מילים המתמצות את הוידוי שנאמר במזמורנו (ג – ו), והוא השיבו: “גם ה’ העביר חטאתך לא תמות”, דברים אלו עודדו את דוד ונסכו בו בטחון, ואז חבר את המשכו של המזמור (ז – כא), שבו הוא אומר מתוך הרגשת תקוה, שה’ ישמע לבקשתו – ויסלח לו על העון הגדול ההוא.

תהלים ושמואל

תאור זה של חזרה בתשובה מובא דוקא בספר תהילים, ולא בספר שמואל. זוהי תפילה ובקשה, ולא תאור היסטורי. תפילה זו אינה בלעדית לדוד, כי אם תפילתו של כל חוזר בתשובה היא, תפילת המחפש את אלוקיו לאחר שנכשל בחטא. כותרת המזמור (א) – “למנצח מזמור לדוד” – אף היא תפילה כשלעצמה: ענני כמו שענית לדוד.

אם כך, מגיעים אנו לתפישה רחבה וכוללת יותר של כל מזמורי תהילים: הם נאמרו בלשון המסגלת אותם להיות תפילות בפי כל אחד מישראל בכל הדורות. כדברי מדרש תהילים (ראש מזמור יח): “ר’ יודן אומר בשם ר’ יהודה: כל שאמר דוד בספרו כנגדו וכנגד כל ישראל וכנגד כל העיתים אמרו”.

12. עפ”י שיטתו של מי שחיבר את נוסח הבקשה הנדפסת בסידורים לאומרה לפני מזמורי תהילים: “כמו שסלחת לדוד שאמר מזמורים אלו לפניך, כמו שנאמר: ‘גם ה’ העביר חטאתך, לא תמות’”.